

Bojan Goja

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zadru

Benedetto Bordon i iluminacije u inkunabuli *Alexander de Hales: Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nürnberg, 1482.) u samostanu sv. Frane u Šibeniku

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Primljen – *Received* 30. 6. 2015.

UDK: 093:726.7(497.5 Šibenik)

75.056 Bordon

Sažetak

Samostan franjevac konventualaca sv. Frane u Šibeniku posjeduje vrijednu zbirku inkunabula. Među njima posebnu pozornost zaslužuju izdanja ukrašena iluminacijama. Inkunabula *Alexander de Hales: Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nürnberg, 1482.) na

početnoj stranici ukrašena je inicijalom s likom autora i fitomorfnim iluminacijama koje pokazuju izrazite sličnosti s radovima renesansnog minijaturista Benedetta Bordona i njegove radionice.

Ključne riječi: *Benedetto Bordon, Padova, Venecija, iluminacije, inkunabule, samostan sv. Frane, Šibenik*

Samostan franjevac konventualaca sv. Frane u Šibeniku posjeduje bogatu zbirku inkunabula tiskanih u različitim europskim tiskarskim središtima među kojima posebnu pozornost zaslužuju izdanja ukrašena iluminacijama.¹ Inkunabulu *Alexander de Hales: Summa universae theologiae* tiskao je njemački tiskar Anton Koberger (1440. – 1513.) u Nürnbergu 1482. godine. Na početnoj stranici ukrašena je figuralnim i fitomorfnim renesansnim iluminacijama koje su umjetnički vrlo kvalitetne, pa ima i izrazitu likovnu vrijednost. Inkunabulu i iluminacije spominju i raniji istraživači inkunabula u hrvatskim zbirkama, ali bez njihove povijesno-umjetničke analize.²

Inkunabula ima stranice dimenzija 400 × 287 mm. Slog se sastoji od dva stupca s nešto širom desnom i donjom marginom. Iluminacije početne stranice inkunabule sastoje se od inicijala tipa *littera historiata* i *littera florissa* te dekorativnog okvira u marginama (sl. 1). Stupci su međusobno odijeljeni okomitom dvostrukom linijom u zlatnoj i plavoj boji koja je u gornjoj margini zaključena listom akantusa i tri zlatna cvijeta čička (*Arctium*) i češljugovine (*Dipsacus*). Vanjski rubovi teksta omeđeni su zlatnim okomitim linijama koje su zaključene cvjetovima tulipana. U sredini donje margine unutar lovorova vijenca naslikan je franjevački grb na plavoj pozadini ukrašenoj bijelim zavojitim viticama s pupoljastim

zadebljanjima (sl. 2). Vijenac je povezan crvenim vrpčama. Grb je sa strana ukrašen zlatnim čičcima i prepletenim i spiralno povijenim lisnatim viticama, listovima akantusa i cvjetovima u zelenoj, plavoj, ljubičastoj, crvenoj i boji ciklame. Slobodni prostori dodatno su ukrašeni spiralnim viticama izvedenim u tankim linijama. Jednaki dekorativni okvir proteže se i uz tekst u desnoj margini, a u jednom manjem dijelu i u lijevoj. Prvi je stupac ukrašen inicijalom »Q« na pozadini od zlatnog kvadrata izrađenim na način *littera historiata*. Inicijal je sastavljen od lisnatog vijenca u boji ciklame uklopljenog u čaške od akantovih listova zelene boje. Lisnati motivi su dodatno sjenčani u različitim nijansama, žutoj i bijeloj boji. Donja čaška izvija se u lijevoj margini u dvije lisnate vitice oslikane u zelenoj i boji ciklame. Unutar ovalnog okvira naslikan je portret sv. Aleksandra Haleškog u franjevačkom habitu s renesansnom kapom na glavi kako stoji iza drvene ograde unutar koje je polica s naslaganim knjigama (sl. 3). Svetac je prikazan frontalno do pojasa, u pozi statue, snažnog tijela i koščate glave lagano zakrenute u smjeru pogleda na svoju lijevu stranu. Ruke drži podignute u visini grudi pokazujući desnim kažiprstom. Na dlanovima i dugim prstima istaknute su anatomske pojedinosti. Lik je obasjan svjetlom s lijeve strane tako da su desni obraz i podbradak u sjeni što ističe mesnate usne i okrugle oči. Na

1 Alexander de Hales, *Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nürnberg, 1482.), samostan sv. Frane, Šibenik (foto: B. Goja)
 Alexander of Hales, *Summa Universae Theologiae* (Anton Koberger, Nuremberg, 1482), Monastery of St Francis, Šibenik

3 Alexander de Hales, *Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nürnberg, 1482.), samostan sv. Frane, Šibenik, detalj (foto: B. Goja)
 Alexander of Hales, *Summa Universae Theologiae* (Anton Koberger, Nuremberg, 1482), Monastery of St Francis, Šibenik, detail

2 Alexander de Hales, *Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nürnberg, 1482.), samostan sv. Frane, Šibenik, detalj (foto: B. Goja)
 Alexander of Hales, *Summa Universae Theologiae* (Anton Koberger, Nuremberg, 1482), Monastery of St Francis, Šibenik, detail

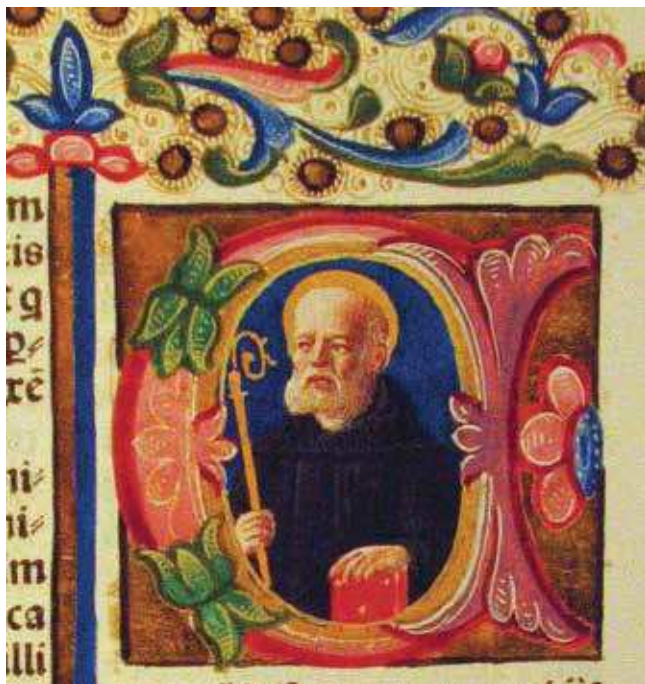

smeđem habitu stisnutom u struku, sa spuštenom kapuljačom i širokim ovješanim rukavima, pažljivo su u širokom rasponu nijansi dorađeni detalji okomitih nabora i uspjele ostvarena igra svjetla i sjene. Plavo obojena pozadina iza lika ukrašena je posutim bijelim kružnicama s točkicama.

Karakteristična fizionomija lika sv. Aleksandra Haleškog, dekoracija inicijala i tip dekorativnog okvira koji ispunjava margine pokazuju izrazite sličnosti s nizom radova koji su pripisani renesansnom minijaturistu Benedettu Bordonu aktivnim u Padovi i Veneciji i njegovoj radionici. Često je oslikavao i molitvenike malih dimenzija namijenjene osobnoj upotrebi, pa je tako prepoznat i kao autor minijatura časoslova *Horae Beatae Mariae Virginis* u Znanstvenoj knjižnici u Zadru (Sign. 1555 / Ms. 8).³ Kasnija su istraživanja mahom potvrđivala tu atribuciju istovremeno generirajući različita razmišljanja o mogućem udjelu suradnika pri njihovoj izradi (Alberto Maffei) ili ih pripisujući majstorima bliskima njegovom stilu (kao mogući autor predložen je »Secondo maestro del Canzoniere Grifo«) ili otklanjajući mogućnost njegova autorstva općenito zaključujući kako je riječ o mletačkim, ferarskim ili čak lombardskim radionicama.⁴

O Benedettu Bordonu (Padova, 1445./1450. ili 1460. – 1530.) jednoj od ključnih figura padovanske i venecijanske renesansne minijature, temeljnu studiju izradila je Giordana Mariani Canova.⁵ Uz slikanje iluminacija, zanimao se za astrologiju, geografiju i kartografiju, bavio se izdavaštvom i radio dizajne za drvoreze. Njegov život i karijera prilično su dobro dokumentirani što je omogućilo čvršće uspostavljanje kronologije njegovih djela i razumijevanje evolucije likovnog govora. Bio je obiteljski povezan s iluminatorom Antonijem Maria da Villaforom (? – 1511.), a njegov sin je talijanski humanist Giulio Cesare Scaligero (1484. – 1558.). Često je oslikavao i službene dokumente duždeve kancelarije (*commisioni* i *promissioni*)⁶ što svjedoči o njegovoj značenosti i cijenjenosti među vladajućim slojem.⁷ Polazište za rekonstrukciju Bordonove karijere i stvaranje kataloga njegovih djela razvili su se iz dva pravca zahvaljujući dokumentiranim radovima s ishodišta i kraja njegove karijere. Između 1477. godine i početka idućeg desetljeća ilustrira inkunabule za trgovca knjigama Petera Ugelheimera gdje se potpisuje kao »Benedicti Patavini Opus« i »Opus Benedicti Patavini« u Justinijanovim *Digestum Novum* (N. Jenson, Venecija, 1477.) i *Decretales* Grgura IX (N. Jenson, Venecija, 1479.) obje u Gotha Landesbibliothek (Mon. Typ. 1477, 2°, 13; Mon. Typ. 1479, 2°, 14). U tim ranim radovima Bordonov ekspresionistički stil pokazuje jake utjecaje padovanskog renesansnog slikarstva kao i poznavanje radova Girolama da Cremona (1451. – 1483.) i »Mestra di sette virtù«. Dva kasna djela su *Evangelistar* i *Epistolar* izrađeni za benediktinski samostan sv. Justine u Padovi za koje su sačuvani ugovori iz 1523. godine. Nestali su nakon zatvaranja samostana u vrijeme napoleonskih osvajanja u sjevernoj Italiji, a poslije su prepoznati u potpisanoj (»Benedictus Bordonus« i »Benedictus Bordonus fecit«) *Evangelistaru* koji se čuva u Dublinu (Chester Beatty Library, cod. W 107) i *Epistolaru* koji je sada u Londonu (British Library, ms. Add. 15815). Usporedbom tih minijatura s onima u Ugelheimerovim inkunabulama utvrđeno je da su *Benedicti Patavini* i *Benedictus Bordonus*

jedan te isti autor iako su neki raniji istraživači zastupali mišljenje da je riječ o dvije osobe, no ta teza nije prihvaćena u literaturi. Naime, i u kasnim radovima Bordon, bez obzira na usvajanje utjecaja sa strane, zadržava sva bitna obilježja iz početnog razdoblja, posebice u tipologiji snažnih likova ozbiljnih fizionomija, modeliranju draperija, kolorizmu i oblikovanju pejzaža u čemu se iskazuju bitne osobine njegovog stila. U njima je vidljivo Bordonovo ugledanje na venecijansko slikarstvo (Giovanni Bellini, Giorgione, Cima da Conegliano) i ferarsku minijaturu ranog 16. stoljeća. Uz ta djela važna polazišna točka za daljnje atribucije jesu i iluminacije Lucijanove *Opera Varia* tiskane na pergameni (Simone Bevilacqua, 1494., Beč, Nationalbibliothek, Inc. 4 G 27) gdje je bio i izdavač, a odlikuju se za Bordona karakterističnoj impostaciji robusnih likova tužnih izraza lica, oblikovanju nabora draperija i pejzaža, te Časoslov (*Libro d'ore*) koji se čuva u Beču (Österreichische Nationalbibliothek, cod. 1970) jednakoga likovnog govora.⁸ Osim uspješne iluminatorske karijere u kojoj je s jednakom lakoćom oslikavao religijske tekstove, klasike i službene dokumente, Benedetto Bordon je osobito važan i stoga što je svojim umijećem te neposrednim kontaktima i dobrom poslovnom suradnjom s najuglednijim tadašnjim izdavačima i tiskarima – Nicolasom Jensonom (oko 1420.; u nekim izvorima 1430./1440. – 1480.), Aldom Manuziom (1449. – 1515.), LucAntonijem Giunta (1457. – 1538.) – umnogome utjecao i na razvoj ranoga venecijanskog tiskarstva dizajnirajući drvoreze koji su tijekom posljednjeg desetljeća 15. i početkom 16. stoljeća bitno odredili tipologiju i stil te tehnike sve češće korištene u ukrašavanju tiskanih izdanja u kojima postupno zamjenjuje rukom slikane minijature. Od važnijih izdanja za koja Bordon oblikuje drvoreze treba istaknuti sljedeće naslove: Lucijanove *Dijaloge* (Simone Bevilacqua, 1494.), *Hypnerotomachia Poliphili* (Aldo Manuzio, 1499.), *Antifonar* i *Gradual* (LucAntonio Giunta/Johannes Emericus de Spira, 1499. – 1500; 1503. – 1504.), *Triumpho di Cesaro* (1504., gdje je drvorezbar bio Jacobus Argentoratensis, Alžašanin nastanjen u Veneciji) te *Libro di Benedetto Bordone nel qual si ragiona di tutte le isole del mondo* (Niccolò Zoppino, 1528.), u kasnijim izdanjima poznat pod nazivom *Isolario*. Pretpostavljeno je da se Bordon bavio i slikanjem te mu je hipotetski pripisan portret muškarca za koji se smatra da predstavlja upravo humanista i izdavača Alda Manuzia s kojim je mnogo surađivao ukrašavajući njegove edicije, od kojih treba istaknuti *aldine* – lako upotrebljive i prenosive knjige manjeg (*octavo*) formata i lijepo oblikovanih slova s tekstovima klasičnih pisaca, koje su bile namijenjene visokoobrazovanoj publici i predstavljale svojevrsni statusni simbol i preteču današnjih tzv. džepnih izdanja.⁹ Na prije spomenute dokumentirane radove naslanjala su se brojna kasnija istraživanja koja su dovela do novih atribucija i proširenja njegovog kataloga novim djelima. Minijature iz šibenske inkunabule mogu se na više razina povezati s nizom radova pripisanih Benedettu Bordonu. To su vrsta dekorativnog okvira, oblikovanje početnog inicijala i tipologija samog lika sv. Aleksandra Haleškog. Kao lijep primjer za usporedbu i to kroz sva tri promatrana elementa mogu se izdvojiti iluminacije brevijara (Venecija, Erhard Ratdolt, 1480.) iz benediktinskog samostana u Pragli, danas

4 *Brevijar* (Venecija, Erhard Ratdolt, 1480.) iz benediktinskog samostana u Pragli, Musée Condé de Chantilly, stranica s likom sv. Benedikta, detalj

Breviary (Venice, Erhard Ratdolt, 1480) from the Benedictine Abbey of Praglia, Musée Condé de Chantilly, page with the figure of St Benedict, detail

5 *Commissione di Leonardo Loredan a Francesco Garzone* (1508., Berlin, Kupferstichkabinett, 78.C.30), detalj

Commission of Doge Leonardo Loredan to Francesco Garzone (1508, Berlin, Kupferstichkabinett, 78.C.30), detail

u Musée Condé de Chantilly, s prizorima *Rođenja* i grbovima obitelji Contarini i Molin, te likovima sv. *Andrije*, sv. *Benedikta* (sl. 4) i *kralja Davida*. Lisnati inicijali su naslikani unutar kvadratnih okvira na zlatnoj pozadini. Dekoracija na marginama poput one u šibenskoj inkunabuli sastavljena je od istih cvjetnih uzoraka sa zlatnim cvjetovima čička a omeđeni su zlatnim linijama. Stranica s likom sv. *Benedikta* po sredini je razdijeljena okomitom dvostrukom linijom u zlatnoj i plavoj boji. Lik sv. *Andrije* u donjoj margini naslikan je na plavoj pozadini ukrašenoj bijelim zavojitim viticama s pupoljastim zadebljanjima. Odjeća svetaca oblikovana je okomitim usporednim naborima uz izraženo nijansiranje i postignute svijetle i tamne efekte. Pomalo robusni likovi karakterističnih ozbiljnih fizionomija se doimaju poput kipova postavljenih u nišama.¹⁰ Bordon je poznat po svojim karakterističnim dekorativnim okvirima ispunjenim zlatnim skulptorski izrađenim motivima *all'antica* (vaze, maskeroni, dupini, lišće) na jednoboju pozadini. Uz te ornamentirane okvire i ovaj ponešto pojednostavljen tip dekorativnog okvira s cvjetnim uzorcima skromnija je inačica mnogo razrađenijih i likovno bogatijih okvira koje je Bordon koristio u svojim radovima a nastali su pod utjecajem cvjetnih ornamentiranih okvira karakterističnih za flamansku minijaturu.¹¹

Od oslikanih službenih dokumenta izvrstan primjer za usporedbu je *Commisione di Leonardo Loredan a Francesco Garzone* iz 1508. godine (Berlin, Kupferstichkabinett, 78.C.30) koji se smatra Bordonovim vlastoručnim djelom. Svetački likovi karakterističnih fizionomija upalih obraza

naslikani u okruglim medaljonima na jednoboju pozadini ukrašenoj bijelim zavojitim viticama s pupoljastim zadebljanjima vrlo su bliski liku sv. Aleksandra Haleškog. Svetac u desnom medaljonu (sl. 5) ima jednak habit stisnut u struku sa širokim ovješnim rukavima. I nabori habita modelirani su na identičan način usporednim i višestruko nijansiranim okomitim linijama.¹² Jednako je dekorirana i pozadina lika sv. *Andrije* na fol. 26b u spomenutom *Epistolaru* iz samostana sv. Justine (British Library, ms. Add. 15815) koji opet ima i tipičnu *bordonovsku* fizionomiju.¹³

Bordonu i njegovoj radionici pripisane su i iluminacije u šest antifonara izvorno iz crkve sv. Nikole (»San Nicolò della Lattuga«) u Veneciji naručenih između 1494. i 1514. godine, a sada razasutih po raznim knjižnicama u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama.¹⁴ I u njima brojni likovi izrađeni u inicijalima tipa *littera historiata* koji su oblikovani sličnim lisnatim motivima na zlatnoj pozadini pokazuju analogna obilježja: snažne figure okruglih koščatih glava i istaknutih nosova. To su prikaz sv. *Frane s franjevcem* (sl. 6) i lik *Proroka* s turbanom na glavi (sl. 7; New York, Columbia University, Plimpton MS 40 H /1-8/, fol. 1 i fol. 7), likovi *Bogorodice i Djeteta s franjevcem* (Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Ross. 1195, f. 11), te lik sv. *Stjepana* odjevenog u dalmatiku svojstvenih širokih rukava i okomitih nabora (Ann Arbor, MI, University of Michigan, Special Collection Library, MS 246, f. 95v.). I dekorativni okviri na ovim primjerima sastavljeni su od jednakih lisnatih vitica, listova akantusa, zlatnih čičaka i cvjetova u zelenoj, plavoj,

6 Stranica s prikazom sv. Frane s franjevcem, detalj (New York, Columbia University, Plimpton MS 40 H /1–8/, fol. 1; <http://servlet1.lib.berkeley.edu:8080/imgwindow/?url=http://nma.berkeley.edu/ark:/28722/bk000934n66&caption=&extent=f.+1,+detail>)

Page with the figure of St Francis adored by a Franciscan, detail (New York, Columbia University, Plimpton MS 40 H /1–8/, fol. 1)

ljubičastoj, crvenoj i boji ciklame. Benedetto Bordon i njegova radionica ukrašavali su minijaturama matrikule mnogih venecijanskih bratovština što ukazuje na njegovu popularnost među svim društvenim slojevima i kategorijama naručitelja. Minijatura na pergameni s prikazima tri sveca identificirana kao sv. Ivan Krizostom, sv. Onofrije i sv. Agata (Philadelphia, Free Library of Philadelphia, ms. Lewis EM 48,17) koja je vjerojatno pripadala matrikuli venecijanske bratovštine bojadisara u gestama i fizionomijama likova također je bliska šibenskoj inkunabuli a isto se može kazati i za matrikulu bratovštine sv. Sakramenta s prizorima *Krista u kaležu* i sv. Grgura i sv. Lovre pripisanu Bordonovoj radionici (London, The British Library, Add. Ms 17047) te matrikulu bratovštine sv. Sakramenta s prizorom *Krista u kaležu* iz crkve sv. Dvanaestorice apostola (Venecija, Archivio parrocchiale, Archivio storico del patriarcato, f. IV) koje su uokvirene i prije opisanim vrstom dekorativnog okvira s lisnatim i cvjetnim motivima.¹⁵ Pripisana mu je i stranica s prikazom *Raspeća* koja se čuva u Museo Civico Amedeo Lia (La Spezia), datirana u vrijeme početka 16. stoljeća, s tipičnim skulptorskim likovima Marije i sv. Ivana evanđelista

7 Stranica s likom Proroka (New York, Columbia University, Plimpton MS 40 H /1–8/, fol. 7; <http://servlet1.lib.berkeley.edu:8080/imgwindow/?url=http://nma.berkeley.edu/ark:/28722/bk00093526w&caption=&extent=f.+7>)

Page with the figure of a Prophet (New York, Columbia University, Plimpton MS 40 H /1–8/, fol. 7)

okruglih glava i mesnatih usana odjevenih u haljine oštarih okomitih nabora. Vretenasto oblikovane Kristove ruke širokih dlanova pokazuju sličnosti s prikazom ukriženih ruku u franjevačkom grbu u donjoj margini Kobergerove inkunabule koja se čuva u Šibeniku.¹⁶

Upravo je zbog velikog broja radova izrađenih u istovjetnoj maniri, ali i zbog njegove velike angažiranosti na mnogim područjima, u literaturi pretpostavljeno da je Bordon imao dobro organiziranu i djelotvornu radionicu te suradnike koji su mogli uspješno raditi po njegovim modelima.¹⁷ Zbog podudarnosti korištenih motiva i izrazitih sličnosti u stilu, ali i vrlo malih varijacija u izvedbi ta imena nisu za sada identificirana niti su razlučeni njihov mogući doprinosi u pojedinim djelima. Od majstora bliskih njegovom stilu, ali vjerojatno i neovisnih o njegovoj radionici zbog mnogih dodirnih točaka u tipologiji likova i oblikovanju dekorativnih okvira *all'antica* posebno je zanimljiv prije spomenuti

iluminator »Secondo maestro del Canzoniere Grifo«, nazvan tako jer je oslikao prizor *Trijumfa Anterosa i Venere roditeljice* na fol. 233r *Canzoniera* Antonija Grifa (oko 1430. – oko 1510.) (Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, Mss. it., Z.64 / =4824/), ali i da bi se razlikovao od također neznanog iluminatora zvanog »Primo maestro del Canzoniere Grifo« koji je radio druge ilustracije u istome djelu. Katalog njegovih djela još uvijek nije sasvim uobličen, a stil i dekorativni motivi u do sada prepoznatima radovima imaju podrijetlo u venecijanskoj minijaturi kasnog *quattrocenta*.¹⁸ No na temelju izvršenih usporedbi i uočenih podudarnosti smatram da su iluminacije u šibenskoj inkunabuli u osebujnoj tipologiji lika sv. Aleksandra Haleškog, vrsti dekorativnog okvira, tipu inicijala oblikovanog lisnatim motivima na zlatnoj pozadini i oblikovanju draperija ipak mnogo sličnije radovima Benedetto Bordona i njegove radionice te se mogu uvrstiti u katalog djela nastalih u njegovom neposrednom ambijentu.

Bilješke

1 Iskreno zahvaljujem fra Nikoli Mati Roščiću, tadašnjem gvardijanu samostana sv. Frane u Šibeniku, na susretljivosti i omogućenom proučavanju inkunabula u samostanskoj knjižnici.

2 KRSTO STOŠIĆ, Inkunabule Samostana Sv. Frane u Šibeniku, u: *Croatia Sacra*, 7 (1934.), inkunabula br. 110, 98; JOSIP BADALIĆ, *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb, 1952., inkunabula br. 30, 45; ŠIME JURIC – VATROSLAV FRKIN, Katalozi crkvenih ustanova u Hrvatskoj, V. Zbirka inkunabula Hrvatske provincije franjevača konventualaca sv. Jeronima, u: *Croatia Christiana Periodica*, 22/42 (1998.), inkunabula br. 12, 182, sign. Z-X-4. Fotografija naslovnice inkunabule koju je snimio autor ovoga rada objavljena je u: NIKOLA MATE ROŠČIĆ, Samostan i crkva Sv. Frane u Šibeniku. Pokušaj povijesnog prikaza, Šibenik, 2015., 134.

3 GINO CASTIGLIONI, »Frixi et figure et miniadure facte de intajo«. Tra silografia e miniatura in alcuni incunaboli veneziani, u: *Verona illustrata, Rivista del Museo di Castelvecchio*, 2 (1989.), 23.

4 SUSY MARCON, Ornati di penna e di pennello: appunti su scribi-illuminatori nella Venezia del maturo umanesimo, u: *La bibliofilia, rivista di storia del libro e di bibliografia*, 89/2 (1987.), 121–144; ULRIKE BAUER-EBERHARDT, Cima, Benedetto Bordon e il Maestro delle sette virtù: nuove attribuzioni e coincidenze, u: *Venezia Cinquecento. Studi di storia dell'arte e della cultura, Università di Roma La Sapienza, Facoltà di Lettere, Istituto di Storia dell'Arte. Atti del convegno internazionale di studi su Giovan Battista Cima, Conegliano, Palazzo Sarcinelli, 1–2 ottobre 1993.*, (ur.) Peter Humfrey, Augusto Gentili, Roma, 7 (IV–1994.), 103; SUSY MARCON, Una aldina miniata, u: *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano 1494–1515*, (ur.) Susy Marcon, Marino Zorzi, Venezia, 1994., 125; ISTA, Benedetto Bordon, u: *Dizionario biografico dei miniatori italiani: secoli IX–XVI*, (ur.) Milvia Bolatti, Edizioni Sylvestre Bonnard, Milano, 2004., 123; FEDERICA TONIOLO, Manoscritti miniati di area veneta e padana nelle biblioteche

della Croazia: alcuni esempi dal XII al XVI secolo, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, Nin, 3.–4. studenoga 2006.* / *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico: atti delle giornate di studio, Zara, Nona, 3–4 novembre 2006.*, (ur.) Guido Baldassarri, Nikola Jakšić, Živko Nižić, Zadar, 2008., 216–218; EMIL HILJE, Kataloška jedinica 066. Nepoznati minijaturist, Časoslov blažene djevice Marije, u: *Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije – Slikarstvo*, (ur.) Nikola Jakšić, Zadar, 2006., 195–197; MILAN PELC, Picov majstor i kodeksi zadarskog opata Deodata Veniera, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 36 (2012.), 118; SUSY MARCON, Un ritratto dipinto, Aldo Manuzio e Benedetto Bordon, u: *Miniatura. Lo sguardo e la parola. Studi in onore di Giordana Mariani Canova*, (ur.) Federica Toniolo, Gennaro Toscano, Silvana Editoriale, Cinisello Balsamo, Milano, 2012., 354; ANA ŠITINA, Časoslov Blažene Djevice Marije (Horae Beatae Mariae Virginis) iz Znanstvene knjižnice u Zadru, u: *Ars Adriatica*, 4 (2014.), 267–282.

5 GIORDANA MARIANI CANOVA, Profilo di Benedetto Bordon miniatore padovano, u: *Atti. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, CXXVII/CXXXI* (1969.), 99–121.

6 GIORDANA MARIANI CANOVA, La decorazione dei documenti ufficiali in Venezia dal 1460 al 1530, u: *Atti. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, CXXVI/CXXX* (1968.), 319–334; HELENA K. SZÉPE, Painters and patrons in Venetian documents, u: *Le Commissioni ducali nelle collezioni dei Musei Civici Veneziani, Bollettino dei Musei Civici Veneziani*, 3. ser./8 (2013.), 29–30. O službenim venecijanskim dokumentima vidjeti i radove ostalih autora u istoj publikaciji.

7 O B. Bordonu općenito vidjeti: MIRELLA LEVI D'ANCONA, Benedetto Padovano e Benedetto Bordone: primo tentativo per un "Corpus" di Benedetto Padovano, u: *Commentari, Rivista di critica e storia dell'arte*, XVIII/n. s. I (1967.), 21–42; MYRIAM

BILLANOVICH, Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero, u: *Italia medioevale e umanistica*, XI (1968.), 187–256; GIORDANA MARIANI CANOVA, La miniatura veneta del Rinascimento: 1450–1500, Venezia, 1969., 68–74, 123–130; SUSY MARCON, Gli esemplari marcani dei corali giuntini (Rari Ven. 708-713), u: *Le civiltà del Libro e la stampa a Venezia. Testi sacri ebraici, cristiani, islamici dal Quattrocento al Settecento*, (ur.) Simonetta Pelusi, Civiltà veneziana, Studi 51, Padova, Il Poligrafo, 2000., 86–88; SUSY MARCON (bilj. 4, 2004.), 121–125; GIORDANA MARIANI CANOVA, La miniatura in Veneto, u: *La miniatura in Italia, Il Dal tardogotico al manierismo*, (ur.) Antonella Putaturo Donati Murano, Alessandra Perriccioli Saggese, Napoli, 2009., 353–356, 361–364.

8
GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 5), 103–104, 111–112; GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 7, 1969.), 70–74; GIORDANA MARIANI CANOVA, kat. jed. 146. Giustiniano, Digestum novum glossatum, u: *La miniatura a Padova dal Medioevo al Settecento*, (ur.) Giovanna Baldisin Molli, Giordana Mariani Canova, Federica Toniolo, Modena, Panini, 1999., 357–360; ISTA, kat. jed. 147. Gregorio IX, Decretales, ibidem, 361–362; ISTA, kat. jed. 152. Libro d'Ore, ibidem, 373–374; HELENA K. SZÉPE, kat. jed. 171. Luciano, Opera varia, ibidem, 404–405; GIOVANNA BALDISIN MOLLI, kat. jed. 174. Epistolario, ibidem, 410–411, ISTA, kat. jed. 175. Evangelario, ibidem, 412–415.

9
JEAN MICHEL MASSING, The Triumph of Caesar by Benedetto Bordon and Jacobus Argentoratensis: its iconography and influence, u: *Print Quarterly*, 7 (1990.), 2–21; SUSY MARCON (bilj. 4, 1994.); HELENA K. SZÉPE, The book as companion, the author as friend: Aldine octavos illuminated by Benedetto Bordon, u: *Word & Image. A journal of verbal/visual enquiry*, 11/1 (1995.), 77–99; LILIAN ARMSTRONG, Benedetto Bordon, miniator, and Cartography in Early Sixteenth-Century Venice, u: *Studies of Renaissance miniaturists in Venice*, Vol. II, London, 2003., 592–643; ISTA, Benedetto Bordon, Aldus Manutius, LucAntonio Giunta: Old Links and New, ibidem, 644–682; ISTA, Woodcuts for Liturgical Books Published by LucAntonio Giunta in Venice, 1499–1501, ibidem, 683–731; SUSY MARCON (bilj. 4, 2004.), 123–124; SUSY MARCON (bilj. 4, 2012.).

10
PIER LUGI MULAS, I libri a stampa pergamenei della collezione Melzi a Chantilly e alcune miniature di Benedetto Bordon, u: *Rivista di storia della miniatura*, 13 (2009.), 179–183; ISTI, Libri manoscritti e a stampa da Praglia a Chantilly, u: *Santa Maria Assunta di Praglia. Storia, arte, vita di un'abbazia benedettina*, (ur.) Chiara Ceschi, Mauro Maccarinelli, Paola Vettore Ferraro, Teolo (Padova), Edizioni Scritti Monastici, 2013., 491–494.

11
GIORDANA MARIANI CANOVA, Fiori fiamminghi a Venezia: Benedetto Bordon e il Breviario Grimani, u: *Per ricordo di Sonia Tiso*, Ferrara – Roma, Gabriele Corbo Editore, 1987., 5–12.

12
GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 5), 106; MYRIAM BILLANOVICH (bilj. 7), 212.

13
GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 5), 112.

14
LILIAN ARMSTRONG, Benedetto Bordon and the “San Nicolò Antiphonaries”: new discoveries, u: *Il codice miniato in Europa. Libri per la chiesa, per la città, per la corte*, (ur.) Giordana Mariani Canova, Alessandra Perriccioli Saggese, Padova, Il Poligrafo, 2014./a, 569–585; ISTA, Benedetto Bordon and the illumination of venetian choirbooks around 1500: patronage, production, competition, u: *Wege zum illuminierten Buch*, Wien, Böhlau, 2014./b, 223–228.

15
SUSY MARCON, Le “mariegole” delle Scuole veneziane del Santissimo Sacramento nei primi tre decenni del Cinquecento, u: *Rivista di storia della miniatura*, 11 (2007.), 291; LILIAN ARMSTRONG, Benedetto Bordon's miniatures for the Mariiegola della Scuola di Sant'Onofrio, u: *Miniatura. Lo sguardo e la parola* (bilj. 4), 356–360.

16
ANNA DE FLORIANI, kat. jed. 26. Benedetto Bordon, Calvario, u: *Miniature, I cataloghi del Museo Civico Amedeo Lia, n. 1*, (ur.) Filippo Todini, Cinisello Balsamo, Milano, Silvana Editoriale, 1996., 122–124.

17
HELENA K. SZÉPE (bilj. 9), 77, 91; LILIAN ARMSTRONG (bilj. 14, 2014./a), 569, 572, 582. O ovoj problematici vidjeti i literaturu navedenu u bilješci br. 4.

18
GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 5), 107–108; ISTA, Antonio Grifo illustratore del Petrarca queriniano, u: *Illustrazione libraria, filologia e esegesi petrarchesca tra Quattrocento e Cinquecento. Antonio Grifo e l'incunabolo queriniano G V 15*, (ur.) Giuseppe Frasso, Giordana Mariani Canova, Ennio Sandal, Studi sul Petrarca 20, Padova, Editrice Antenore, 1990., 190–200; EMMA T. K. GUEST, The Second Master of the Grifo “Canzoniere”: new attributions, u: *Rivista di storia della miniatura*, 12 (2008.), 111–116; GIORDANA MARIANI CANOVA (bilj. 7, 2009.), 362–364.

Summary

Bojan Goja

Benedetto Bordon and the Illuminated Incunable of Alexander of Hales' *Summa Universae Theologiae* (Anton Koberger, Nuremberg, 1482) at the Monastery of St Francis in Šibenik

The article analyses the illuminations of the incunable edition of Alexander of Hales' *Summa universae theologiae* (Anton Koberger, Nuremberg, 1482), preserved at the Monastery of St Francis in Šibenik. Illuminations on the front page consist of initials of the *littera historiata* and *littera florissa* types and a decorative border in the margins. The text columns are divided by a pair of vertical lines painted in blue and gold, terminating at the top margin in an acanthus leaf and golden burdock (Lat. *Arctium*) and teasel (Lat. *Dipsacus*) flowers. The outer edges of the text are outlined by golden vertical lines terminating in tulip flowers. At the centre of the bottom margin, enclosed inside a laurel wreath, there is a Franciscan crest painted on a blue ground ornamented with white tendrils. On the sides of the crest, there are golden burdock flowers, tendrils with sprouting leaves, acanthi leaves, and colourful flowers. A similar decorative border stretches along the text in the right margin and a smaller section of the left margin. The first text column is decorated with the initial letter Q of the *littera historiata* type, painted on a gold rectangular ground. The initial letter consists of a leafy wreath painted in cyclamen and embedded inside cup-shaped green acanthi leaves. Within an oval frame, there is a portrait of St Alexander of Hales wearing a Franciscan habit and a Renaissance cap, standing behind a wooden barrister comprising a shelf with books both arranged and stacked. The saint is depicted frontally, waist-up, in a statue-like pose, with his strong body and bony head slightly turned in the direction of his gaze to his left. He holds his hands at the height of his chest and points with his right index finger. The light casts on the saint's left, leaving his right cheek and double chin in the shade, resulting in his fleshy lips and round eyes being brought into sharper focus. The brown habit is tied at the waist, its hood is lowered and the sleeves are long and loose, while its vertical folds are carefully articulated in a wide range of colour nuances, producing a favourable play of light and shade. The blue coloured background behind the saint is ornamented with sprinkled white dotted circles. Illuminations of the Šibenik incunable correlate in several respects with a number of works attributed to Benedetto Bordon. These include the appearance of the decorative frame, the form of the initial letter, and the typology of the figure of St Alexander of Hales. Some of the fine comparative examples include the illuminations of a breviary from the Benedictine Abbey of Praglia, now at the Musée Condé de Chantilly, with the *Nativity* scene, the crests of the Contarini and Molin families, and the images of *St Andrew*, *St Benedict*, and *King David*. Initial letters consisting of phytomorphic motifs are painted inside rectangular frames against a golden background. Decorations in the margins are similar to the ones in the Šibenik incunable, consisting of floral patterns with golden burdock flowers and trimmed with lines drawn in gold. The page with the figure of *St Benedict* is divided through the middle by a pair of vertical lines painted in blue and gold. The figure of *St Andrew* in the bottom margin is painted against a blue ground ornamented with white

winding tendrils. The saints' robes are formed by means of vertical parallel folds accentuated with darker and lighter surfaces. Amongst the illuminated formal documents, the *Commission of Doge Leonardo Loredan to Francesco Garzone* from 1508 (Berlin, Kupferstichkabinett, 78.C.30) stands out as an excellent comparative example. The saints depicted in circular medallions, of characteristic physiognomy and with sunken cheeks, resemble very closely the figure of St Alexander of Hales. The saint inside the medallion on the right wears a habit shaped in the same manner, tied at the waist and with long, loose sleeves. Illuminations of six antiphonaries originally from the church of St Nicholas (*San Nicolò della Lattuga*) in Venice, commissioned between 1494 and 1514 and now scattered over various libraries in Europe and the United States, have been attributed to Bordon and his workshop. These illuminations also consist of a number of figural images showing analogue physiognomic features, placed inside initials of the *littera historiata* type formed by similar phytomorphic motifs and painted against a golden background. Benedetto Bordon and his workshop have also illuminated the Statutes of various Venetian confraternities. An illumination showing three saints identified as *St John Chrysostom*, *St Onuphrius*, and *St Agatha* (Free Library of Philadelphia, ms. Lewis EM 48.17), which may have originally ornamented the Statute of the Venetian Confraternity of Silk Dyers, is also comparable to the Šibenik incunable in terms of gestures and the physiognomy of figures. The same can be said for the Statute of the Confraternity of St Sacrament with the depictions of *Christ in the Chalice* and *St Gregory and St Lawrence*, attributed to the workshop of Bordon (London, The British Library, Add. MS 17047) and for the Statute of the Confraternity of the Holy Sacrament, with the scene of *Christ in the Chalice* from the Church of the Twelve Apostles (Venice, *Archivio parrocchiale, Archivio storico del patriarcato*, fol. IV). The page with the illumination of *Christ Crucified with the Virgin Mary and St John the Evangelist*, now at the Museo Civico Amedeo Lia (La Spezia), has also been attributed to Bordon and dated to the early 16th century. It features the typical sculptural figures of the Virgin Mary and St John, with round heads and fleshy lips, dressed in robes with vertical folds. Spindle-shaped, wide-palmed hands of Christ show similarities with the hands in the Franciscan crest at the bottom margin of the Koberger incunable preserved in Šibenik. In conclusion, it can be asserted that the characteristic physiognomy of St Alexander of Hales, the decoration of the initial letters, and the type of decorative border in the margins strikingly resemble a series of works attributed to the Renaissance miniaturist Benedetto Bordon and his workshop, and can therefore be included in the catalogue of works created in his immediate milieu.

Keywords: Benedetto Bordon, Padua, Venice, illuminations, incunables, Monastery of St Francis, Šibenik

(Translation: Silvija Banić)